

Aspekty ohebnosti a neohebnosti substantiv v češtině

Ursula Doleschal (Wirtschaftsuniversität Wien, Rakousko)

1. Úvod

Tento příspěvek se dotkne jevu, který je pro slovanské jazyky a zejména pro češtinu považován za netypický, a to neohebnosti jmen (srov. Skalička 1951:56). V češtině se setkáváme jak s neohebnými podstatnými, tak i neohebnými přídavnými jmény, jako například *filé, roló, CD, ČR, Dagmar, Thatcher* nebo *blond, fajn*. Také číslovka *sto* vykazuje tendenci k neohebnosti (srov. Petr et al. 1986:407, Skalička 1951:73). Jak je vidět z příkladů, jde o různá slova, resp. o různé slovní druhy. Podmínky neohebnosti slov jsou různé a zatím málo prozkoumané (srov. Auty 1968).

V tomto článku se budeme věnovat pouze neohebným podstatným jménům, protože se jedná o skupinu neohebných slov s nejrozmanitějšími podskupinami. Tato problematika byla předmětem výzkumu mé habilitační práce (Doleschal 2000) a zmíním zde některé výsledky tohoto výzkumu.

2. Co je to neohebnost?

Nejprve je třeba stanovit, co rozumíme pod pojmem neohebnost. Chápeme ji jako „nepřítomnost flexe u slov, která patří k ohebným slovním druhům“. Taková neohebnost bývá *syntagmatická* a *paradigmatická*.

U syntagmatické neohebnosti souvisí nepřítomnost flexe s kontextem, přičemž kontext může být jak stylistický, tak i textový nebo sociolingvistický. Například podle normativních příruček není spisovně skloňovat zkratky jako *NATO*, ale v mluvené řeči to možné je. Např. vlastní jméno *Arne* je bezpochyby ohebné, ale v kolokaci s příjmením může zůstat neohebné jako například v názvu ulice *Arne Nováka*. Jde tu o univerbizaci - první jméno zůstává kontextově, tedy syntagmaticky neohebné.

Na druhé straně znamená paradigmatická neohebnost paradigmatický, s kontextem nesouvisící příznak slova. Paradigmaticky neohebné slovo zůstává bez flexe v jakémkoliv kontextu. Týká se to např. názvů měst *Los Angeles, Lille*, apelativ *CD, plátó, alibi*, ženských nepřechylovaných příjmení *Garbo, Thatcher* a některých dalších slov. Jak je vidět z uvedených příkladů, u paradigmaticky neohebných slov lze opět rozlišit dvě skupiny - *systémově* a *nesystémově* neohebná slova.

Nesystémově neohebná slova jsou slova, která by se teoreticky dala snadno zařadit do českého flektivního systému, jako například toponymum *Karáči*, které se podobá vzoru *stavení*, nebo toponyma jako *Lille, Limoges*. Fonologicky podobná slova jako *Jacksonville, Camticky*, ale nesystémově neohebná.

Systémově neohebná slova jsou nakonec také paradigmaticky neohebná, ale na základě příznaku společného celé skupině slov. V češtině jsou například systémově neohebná všechna slova zakončená na dlouhé /u:/, kromě mužských životných, srov. *ragú, Kjúšú, Loulou* (proti ohebnému *Lou-ovi*), nebo všechna slova ženského rodu na krátké /i/ jako *maharáni, lady, Mimi*. Z toho vyplývá, že určité gramatické vlastnosti podstatného jména, jako fonologické zakončení slova a rod, mohou zamezit jeho zařazení do flektivního systému jazyka. Jde vlastně o kombinaci gramatických příznaků, které jsou předpokladem pro skloňování podle určitého skloňovacího typu. Každý skloňovací typ dovolí pouze určité kombinace, například typ *kulí* vyžaduje, aby slovo mělo mužský životný rod a zakončení na přední samohlásku. Když kombinace příznaků jednoho určitého slova neodpovídá žádnému skloňování, slovo se nemů-

že skloňovat, a tím se jeví jako neohebné. *Systémově neohebná* je nazýváme proto, že jejich neohebnost souvisí s morfologickým systémem jazyka. Kromě toho může být systémová neohebnost vyvolána neproduktivností skloňovacího typu, jak je tomu například u vzoru *moře*, který zahrnuje pouze odvozená substantiva na -iště, nebo u vzoru *kuře*, ke kterému se ve spisovném jazyce, jak se zdá, nová slova vůbec nezačleňují.

Zajímavým morfologickým jevem češtiny je částečná ohebnost (*faksimile, finále, alibi*). To znamená, že slovo může mít koncovky jen v některých pádech, například slovo *finále* má podle normativních děl tvar instrumentálu *finálem* a *faksimile* má vedle tvaru *faksimilem* také fakultativně množné číslo *faksimilia, -í* atd.

3. Výzkum

Systémová neohebnost se zdá být v češtině ve srovnání s ruštinou a také s polštinou dost marginálním jevem (Kuchař 1963:131-132). Stejně tak existují třídy podstatných jmen, která jsou podle mluvnic a také slovníků a Pravidel českého pravopisu neohebná: zkratky, cizí toponyma, ženská jména zakončená na souhlásku nebo /o/, /i/, /u/, přejatá slova (srov. Filipec et al. 1994:597-640, Hlavsa et al. 1994, Karlík et al. 1995:280, Petr et al. 1986, 2:343-345, 352, 365, 374-375). Na druhé straně nejsou nikdy zcela neohebná podstatná jména označující mužské osoby (Doleschal 2000:61).

Nyní je zapotřebí stanovit, která z těchto skupin je systémově a která nesystémově nebo syntagmaticky neohebná. Mluvnice o tom přesné informace nepodávají. Karlík et al. (1995:280) například uvádí, že „řada přejatých substantiv, která zakončením nevyhovují českým skloňovacím typům, zůstává neskloňná nebo téměř neskloňná“. Četné jsou také příklady variantnosti, kolísání mezi neohebností a ohebností, například u zkratk (zkratkových slov) jako *UNESCO*, jejichž neohebnost je podle mluvnic podmíněná stylisticky (Karlík et al. 1995:225, Petr et al. 1986, 1:522). Podle mluvnic kolísají stejně i ženská vlastní jména jako například *Dagmar, Ingrid* (Karlík et al. 1995:276). Kromě toho řada neohebných slov má koncovky v jednotlivých pádech; mohou být částečně ohebná, např. *finále* a *faksimile* (Karlík et al. 1995:280, Petr et al. 1986, 2:344-345). Dále ještě existují příklady s variantními tvary jako *interview*, které může být středního rodu a neohebné, nebo mužského rodu, a tedy ohebné: *interview-u* atd. (Petr et al. 1986, 2:343). V takové situaci variantnosti se pochopitelně různá díla neshodují vždy v tom, co je ohebné a co neohebné. Kladli jsme si proto otázku, co z toho všeho je pro mluvčího aktuální a co je artefaktem normativní tradice.

Výzkum byl uskutečněn v roce 1998 v Praze nejprve na základě Českého národního korpusu (ČNK) a potom mezi mluvčími. ČNK údaje mluvnic částečně potvrzuje, částečně ne. Nenachází se v něm například ani jeden případ instrumentálu *alibim*. Jedenkrát se vyskytuje *faksimilem*, ale N/Apl. *faksimilia* nikdy. Ohebná varianta *interview* je také velmi vzácná, i když existuje. Všechny zkratky v ČNK jsou v souladu s normou neohebné, kromě případů *UFO*, zřejmě z nepublicistických textů.¹ ČNK čerpá ale většinou z textů publicistických (tak tomu alespoň bylo v roce 1998), tedy z textů s normativním charakterem.

Po průzkumu ČNK byla vybrána některá slova do dotazníku. Poněvadž ohebnost nebo neohebnost zřejmě závisí na zakončení slova, byla k testu vybrána slova s rozličným zakončením, přičemž všechna tato slova kromě jednoho byla teoreticky alespoň částečně ohebná. V ČNK se jich v ohebném tvaru vyskytovala pouze část.

Z ČNK bylo vybráno do dotazníku celkem 33 příkladů. Byla testována následující slova, některá z nich vícekrát v různých pádech: toponyma *Foxhall Road* (Lsg.), *Wall Street* (Lsg.), zkratky *AIDS* (Gsg.), *FIFA* (Gsg., Isg.), *NATO* (Isq., Isq., Gsg.), *UEFA* (Gsg.), *UFO* (Isq., Npl., Ipl.), *UNESCO* (Isq., Isq.), chrematonymum *micubiši* (Gsg., Isq.), jakož i přejatá slova

¹ Tehdy nebylo zcela zřejmé, z jakého textu údaje jsou.

alibi (Isg.), *ara* (A), *faksimile* (Isg., Ipl., Apl.), *finále* (Isg., Lpl., I/Nsg.), *grizzly* (Gpl.), *guru* (Gsg., Gpl., Gsg.), *interview* (Lsg., Isg., Gsg.), *kakadu* (A), *okapi* (Apl.). 21 z nich bylo v originále neohebných, to znamená, že podíl neohebnosti v originále byl 63,6 %.

V dotazníku byly citovány originální úryvky z ČNK, jen trochu pozměněné kvůli srozumitelnosti, protože nebylo možné nabídnout široký kontext. Testování bylo provedeno písemnou formou na 189 studentech Pedagogické fakulty Karlovy univerzity a Vysoké školy ekonomické a se 6 studenty bylo ještě provedeno interview.

Zadání bylo následující:² *Doplňte do úryvků chybějící slova v závorkách v té formě, která Vám připadá v daném kontextu nevhodnější.*

Příklad:

Nerad bych také tímto _____ <interview> vyvolal u československé vlády policy, které nechci.

Výsledky byly mnohdy neočekávané. Za prvé, podíl neohebnosti se zvyšoval až na 74,8 %, přičemž každé slovo bylo skloňované alespoň dvakrát až třikrát. Podíl neohebnosti byl více než 96 % u případů výskytu *alibi* (Isg.), *micubiši* (Gsg., Isg.) a *okapi* (Apl.) a také u *AIDS* a *Foxhall Road*. Více než 90 % dosáhly případy *interview* (Gsg., Lsg.), *FIFA* (Gsg.), *UEFA* (Gsg.). Mezi 63 % a 86,8 % byly výrazy *FIFA* (Isg.), *NATO* (Isg., Isg., Gsg.), *UFO* (Isg., Npl., Ipl.), *guru* (Gsg., Gsg.), *Wall Street* (Lsg.), *faksimile* (Apl.), *finále* (Lpl., I/Nsg.), *interview* (Isg.), *kakadu* (A). Mezi 40,7 % a 56,6 % se pohybovala slova *UNESCO* (Isg., Isg.), *ara* (A), *finále* (Isg.), *grizzly* (Gpl.), *guru* (Gpl.), z toho pouze *faksimile* (Isg., Ipl.).

Z výzkumu vyplývá (a bylo to také přezkoušeno statistickým testem, srov. Doleschal 2000:218-221), že fonologické zakončení slova nehraje rozhodující roli, kromě případu s /i/ u substantiv středního, ženského a mužského neživotného rodu. Větší vliv má zařazení slova do lexikální třídy - jde-li o vlastní jméno, zkratku nebo jméno obecné. Vlastní jména a zkratky mají tendenci k neohebnosti, obecná jména naproti tomu vykazují tendenci k zařazení do flektivního systému. Kromě toho je životnost u jmen mužského rodu důležitým faktorem ohebnosti. Také pád však hraje určitou roli: jak je vidět, instrumentál může mít na ohebnost pozitivní vliv.

Dále bylo velmi zajímavé, jak dotazované osoby ohebná slova skloňovaly. Poznámky ukázaly, že řadu testovaných slov respondenti neznají nebo je nepoužívají. Tak se museli dotazovaní více opírat o svůj jazykový cit, a tedy více o systém než o normu. Z tabulky je vidět, že i když se slova zakončená na /i/, /u/, /u:/ a /e/ skloňují, je nesnadné je zařadit k typu skloňování. Neplatí to však pro slova zakončená na /a/, /o/ nebo souhlásku.

Tabulka 1: Tvary testovaných slov, zakončených na /i/, /u/, /u:/, /e/³

testované slovo	pád	vyskytující se tvary
<i>alibi</i>	Isg	<i>alibi-m</i> (2), <i>alib-em</i> (1), <i>alib-amu</i> (1), <i>alib-ou</i> (1)
<i>okapi</i>	Apl	<i>okap-y</i> (3), <i>okap-ie</i> (1)
<i>micubiši</i>	Isg	<i>micubiši-m</i> (3)
<i>grizzly</i>	Gpl	<i>grizzly-ů</i> (57), <i>grizzl-ů</i> (12)
<i>kakadu</i>	A	<i>kakad-y</i> (15), <i>kakadu-y</i> (8), <i>kakad-ů</i> (4), <i>kakadu-a</i> (2)
<i>guru</i>	Gsg	<i>guru-a</i> (76), <i>gur-a</i> (29), <i>guro-a</i> (2), <i>gur-y</i> (5)
	Gpl	<i>gur-ů</i> (39), <i>guru-ů</i> (29)

² Tím byla vlastně testována stylistická kompetence studentů.

³ V závorkách je uvedena frekvence výskytu jednotlivých tvarů.

<i>interview</i>	Isg	<i>intervi-em</i> (20), <i>interview-em</i> (13), <i>intervij-em</i> (3)
	Lsg	<i>interview-u</i> (7), <i>intervi-u</i> (5)
	Gsg	<i>intervi-a</i> (6), <i>interview-u</i> (6), <i>intervij-a</i> (1)
<i>finále</i>	Isg	<i>finál-em</i> (83 resp. 54)
	Lpl	<i>finál-ich</i> (32), <i>finál-ech</i> (30)
<i>faksimile</i>	Apl	<i>faksimili-e</i> (14), <i>faksimil-a</i> (6), <i>faksimil-i</i> (1), <i>faksimil-y</i> (1), <i>faksimil-i</i> (1), <i>faksimil-e</i> (f. 2), <i>faksimili-a</i> (2)
	Isg	<i>faksimil-i</i> (65 resp. 67), <i>faksimili-i</i> (22 resp. 26), <i>faksimil-em</i> (11 resp. 20), <i>faksimilie</i> (3 resp. 1)
	Ipl	<i>faksimil-emi</i> (5 resp. 10), <i>faksimili-emi</i> (1 resp. 10), <i>faksimil-i</i> (1), <i>faksimil-y</i> (1)

Problémy flexe slov na /i/, /u/, /e/ spočívají jak v určení základu (samohláskový nebo souhláskový), tak i ve výběru koncovky. Příkladů slov na /i/ je příliš málo, než aby bylo možné je vyhodnotit. O substantivech se zakončením /i/ (kromě mužských životných) se dá říci, že jejich ohebnost je velmi marginální, a proto je lze podle nás klasifikovat jako systémově neohebná, protože ani v ČNK se ohebné tvary nevyskytovaly.

Z příkladů slov na /u/ vyplývá na druhé straně dost jasně, že tato samohlásková může být realizována jako koncovka Nsg., přičemž také ve slově *interview* normativně s dlouhým /u:/.⁴

Co se týče slov zakončených na /e/, problém je ve výběru rodu, a tedy i koncovky. Produktivní je jen ženský skloňovací typ *růže*, střední vzory už ne. Stejně se vyskytuje tvar *finál-ich*, který vypadá jako lokál vzoru *moře*, ale může být také od vzoru *růže*. Tvar *finál-ech* má koncovku vzoru *město* nebo *hrad*, *stroj* (poněvadž všechna maskulina se základem na /l/ mají v lokálu tuto koncovku).

Z vyhodnocení dotazníků jasně vyplývá, že slova podle normy částečně ohebná jsou skutečně ohebná, i když často ne tak, jak to norma vyžaduje. Ještě zajímavější z hlediska normy je porovnávání výsledků s podobnými dotazníky pro ruštinu a polštinu, kde takové odchylky nejsou (srov. Doleschal 2000:268).

Stejně výsledky vyplynuly i z interview. Po zadání dotazu písemnou formou bylo testování ještě na šesti osobách provedeno ústní formou. Dalo se očekávat, že ústní modalita je blíže k hovorovému stylu. Ale výsledkem bylo další zvýšení podílu neohebnosti, až na 85%! Přitom bylo jasné, že dotazovaní nikdy nad tvarem dlouhou nepřemýšleli, ale odpovídali jistě a bez váhání. Zvláště všechny zkratky zůstaly neohebné. Po vyplnění dotazníku s respondenty jsme diskutovali o možných ohebných variantách. Někdy ohebnou variantu také připouštěli, ale většinou trvali na tom, že neohebná varianta je lepší, zejména v daném kontextu (obzvláště u zkratk), a že oni sami by toto slovo neskloňovali. Nikdo z nich nepřipouštěl ohebné tvary slov *alibi* a *Foxhall Road*. U zkratk uznali možnost ohebnosti v hovorovém jazyce. V jiných případech si často nebyli jisti, jestli je určitý tvar možný nebo ne: „*Finálích, finálech? Asi by se to dalo*“. Když odmítali ohebnost, vysvětlovali to často tím, že to „*zní hrozně*“.

4. Závěr

Závěrem lze uvést, že český morfologický systém vykazuje relativně velkou možnost skloňování slov nevyhovujících jeho skloňovacím typům, jako například *interview*. Ve všech případech však není jasné, z jakého skloňovacího typu pocházejí koncovky, jako např. u tvarů *finálech/finálích*. Zdá se proto, že i když zkoumaná slova většinou nejsou paradigmaticky

⁴ Lze předpokládat, že pro ty osoby, které takto *interview* skloňovaly, je /u/ krátké (zkracované).

neohěbná, jejich ohebnost ještě neznamená plné zařazení do morfologického systému češtiny. Jen neohěbnost zkratk je jednoznačně vyvolána normou a závisí na stylistickém kontextu.

Literatura:

- Auty, R. (1968), A note on the indeclinable nouns of Modern Czech. In: R. Magidoff et al. (eds.), *Studies in Slavic linguistics and poetics in honor of Boris O. Unbegaun*, New York-London, s. 11-14.
- Doleschal, U. (2000), *Das Phänomen der Unflektierbarkeit in den slawischen Sprachen*. Habilitationsschrift, Wirtschaftsuniversität Wien.
- Filipec, J. et al. (1994), *Slovník spisovné češtiny pro školu i veřejnost*, Praha.
- Hlavsa, Z. et al. (1993), *Pravidla českého pravopisu*, Praha.
- Karlík, P. et al. (1995), *Příruční mluvnice češtiny*, Brno.
- Kučař, J. (1963), Skloňování přejatých jmen v češtině. In: F. Daneš et al., *O češtině pro Čechy*. Jazyková příručka, Praha, s. 131-166.
- Petr, J. (red.) (1986), *Mluvnice češtiny (2)*, Praha.
- Skalička, V. (1951), *Typ češtiny*, Praha.

Paul L. Garvin: Theory, Method and the Process of Linguistic Analysis

Deborah DuBartell (Edinboro University of Pennsylvania, USA)

Introduction

Paul L. Garvin's professional career in linguistics spanned 47 years. He published articles, books and literature reviews of his peers in the field in English, French, Spanish, Russian and his native Czech. His diverse interests included Native American and Micronesian languages, lexicography, anthropological linguistics, machine translation, grammatical analysis, language planning, semiotics, the functions of language, and, always, the principles of Prague School functionalism, which he espoused and advanced in his lectures as well as in his research and publications. Many of his writings, about Kutenai, Ponapean and Wichita for example, illustrate not only interesting grammatical information about the particular language, but, more importantly, the linguistic issues most significant to his thinking, namely, the explication of the theoretical and methodological principles underlying the process of linguistic analysis, or the „discovery procedure“. The explication of these principles proceeds from his view that a grammar of a language is not a theory of that language, but rather a description of the language based on a theory.

On the Discovery Procedure

The discovery procedure begins with the collection of data (and a host of details connected with that activity) and ends with specific conclusions in linguistics (1978a). The essential requirements for the analytic procedure are rigor and definability, rather than deterministic algorithmicity; these objectives can be achieved by utilizing a distinction commonly made in computer science and artificial intelligence research: namely, solutions to an analysis may have to be provisional and plausible, rather than definitive, and they are certainly not guaranteed. Garvin (1970) views the developing discovery procedure as a *heuristic* process, a process of solving problems, which involves an alternation of trials and evaluations based on a clearly defined strategy. Given the heuristic nature of the discovery procedure then, in a behavioral science such as linguistics, the purpose of a theory is not to make predictions, but rather to provide a frame of reference for a description of the object of study, language, and to provide operational controls for linguistic variables by serving as a foundation for a method. The results obtained by the application of an inductive method influence the theory and lead to its further expansion, providing a more advanced point of departure for further linguistic description and analysis. Analysis, therefore, is a cyclic process (Garvin 1962).

Garvin argues that linguistic analysis is an intuitive skill; the explication of the theoretical and methodological principles¹ underlying linguistic analysis relies on the analyst's tacit knowledge of both the structure and function of language and of sound procedural principles. Linguistic analysis begins with a simple set of assumptions about the nature of language and a method to reveal the properties of the language and ends with a linguistic description. Linguistic analysis follows a descriptive, rather than the hypothetico-deductive, approach. His epistemological orientation is based on his metatheoretical postulate that formal models are inappropriate for a behavioral science such as linguistics (Garvin 1970; Mathiot and Garvin 1979); the principle of the empirical basis of the descriptive approach is followed. In an empirical approach, all assumptions about the nature of language, as well as about the nature of linguistic method, are derived from the observation of the behavior of native speakers; attitu-

¹ Garvin advocates an „experimental methodology“.